

mgr Danuta Synowiec

Poziom neurotyczności u młodzieży z rodzin rozbitych i pełnych

Wprowadzenie

Prezentowany artykuł przedstawia wyniki badań dotyczące cech osobowości (neurotyczności, ekstrawersji, otwartości na nowe doświadczenie, ugodowości i sumienności) dziewcząt i chłopców w okresie adolescencji, wzrastających w rodzinach rozbitych (grupa zasadnicza) i pełnych (grupa kontrolna).

To, co decyduje o ważności omawianej problematyki to obserwacja, że mimo zmian w systemie aksjonormatywnym współczesnych społeczeństw, rodzina jest nadal najpowszechniejszą formą życia społecznego i najbardziej cenioną wartością zarówno przez dorosłych Polaków jak i przez młodzież, czego dowodzą wyniki badań naukowych (zob. np. Dyczewski, 2009; Slany, 2002, Świda-Ziemba, 2000), jak również badania opinii publicznej (zob. Boguszewski, 2008, 2013; Kowalczyk, 2010, 2012; Feliksiak, 2017). Również z chrześcijańskiego punktu widzenia wspólnota rodzinna jest jednym z głównych podmiotów zainteresowania i troski, na co wskazują liczne Encykliki papieskie poświęcane tematyce rodziny (np. *Familiaris Consortio* Jana Pawła II czy *Lumen Fidei* Franciszka).

Rodzina jest także przedmiotem refleksji i przemyśleń nie tylko przedstawicieli różnych nauk społecznych, ale również przedmiotem zainteresowania większości ludzi, co wynika z faktu, że niemal każdy człowiek ma doświadczenie wzrastania w rodzinie (rodzina generacyjna), tworzenia własnej wspólnoty rodzinnej, czy też obserwacji życia społecznego (innych rodzin) (zob. Barbaro, 1999).

1. Teoretyczne podstawy badań

Dynamika i złożoność procesów społecznych: globalizacja, społeczeństwo sieciowe, nadmiarowość bodźców informacyjnych, konsumpcjonizm, specyficzna presja społeczno-ekonomiczna ukierunkowująca dążenie do indywidualnej

samorealizacji, implikują zmianę stylu życia oraz deklarowanych i realizowanych wartości; to także procesy, które stają się dynamicznym kontekstem rozwoju współczesnej rodziny, co raz częściej niepełnej (świadomy wybór samotnego macierzyństwa), rozbitej (wzrastająca liczba małżeństw sądownie rozwiązanych, separowanych, rozłączonych z powodu emigracji zarobkowej) oraz rekonstruowanych (zob. np. Jabłoński, Szyszka, Gizicka, 2014; Kwak, Bienko, 2012; Świątkiewicz-Mośny, 2012; Rydzewski, 2010; Slany, 2002, Liberska, Matuszewska, 2001).

Zdaniem D.W. Winnicotta (1993, s. 101) „...Rodzice, którzy potrafią utrzymać w całości rodzinę i dom, zapewniają dzieciom coś niezwykle ważnego i jest oczywiste, że jeżeli rodzina się rozpada, dzieci na tym cierpią...”.

Powołując się na literaturę przedmiotu w piśmiennictwie polskim i światowym, można znaleźć wiele badań podkreślających wpływ niezgodnego lub rozbitego współżycia rodzinnego na występowanie u dzieci i młodzieży różnego rodzaju zaburzeń. Konflikt w rodzinie, zubożenie, a czasem przerwanie więzi z drugim rodzicem i towarzyszące temu procesowi emocje i napięcia, brak poczucia bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego w różny sposób może wpływać na rozwój dzieci i nastolatków (zob. Clarke-Stewart, Brentano, 2006; Amato, Chedle, 2005; Hetherington, 1999; Gardner, 1999,2001; Amato, Booth, 1997; Wallerstein, Blakeslee, 1996; Amato, 1994; Buchanan i wsp., 1991). Konflikt małżeński, proces rozwodowy i jego następstwa mają nieuchronnie potężny, zakłócający wpływ na całą rodzinę, zarówno na rodziców, dzieci, jak i dalszą rodzinę (np. relacje z dziadkami). Często ich konsekwencje są także dostrzegalne w późniejszym, samodzielnym życiu dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców (Goldenberg, Goldenberg, 2006; zob. Czerederecka, 2010; Ryś, 2017,1994; Kaja, 2013,1991; Namysłowska, 2011; Ledwoch, 2009; Dutkiewicz-Noińska, 2009, Kornas-Biela, 2001). Jak pisał Antoni Kępiński (2002,) „...obciążenie jednego rodzica obiema rolami społecznymi, musi pociągnąć za sobą niedobór w kształtowaniu jednej z podstawowych funkcji psychicznych u dziecka, czy to natury emocjonalnej, czy też normatywnej. Świadomość, że ważna osoba, która powinna być blisko dziecka, jest nieobecna, stwarza stały stan napięcia, oczekiwania, potępienia oraz poczucia krzywdy...” (tamże, s. 186-187).

Trzeba jednak także pamiętać, że małżonkowie rozwodzą się z różnych przyczyn. Odpowiednio do okoliczności, które przyczyniają się do rozpadu małżeństwa i rodziny można mówić o czynnikach zawinionych i niezawinionych. Czynniki zawinione to świadomy i dobrowolny wybór separacji lub odejścia od

współmałżonka, dzieci z uwagi na motywy osobiste lub inne okoliczności. Czynniki niezawinione to uwarunkowania patologiczne, które utrudniają lub uniemożliwiają realizację podjętych zobowiązań małżeńskich, rodzicielskich i opiekuńczo-wychowawczych, którymi mogą być np. choroby psychiczne, uzależnienia czy ciężkie schorzenia somatyczne (Steuden, 1996, s. 73-74).

Trudno jest jednoznacznie ocenić konsekwencje wynikające z rozpadu małżeństwa. W niektórych przypadkach rozwód jest po prostu mniejszym złem. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji przemocy fizycznej czy psychicznej, w których rozstanie jawi się jako wyzwolenie, szansa na nowe, lepsze życie, nawet jeśli zaczyna się ono od konieczności zburzenia tego, co przez wiele lat było pieczołowicie budowane (Gapik, 1989, s. 54-56). Pozostawanie bowiem małżonków razem dla dobra dzieci w sytuacji, gdy atmosfera domowa jest pełna cierpienia i nienawiści wydaje się być pozbawione racji (Steuden, 1996, s. 70,74). Niektórzy autorzy zaznaczają także, że rozwód należy postrzegać nie jako rozpad rodziny, lecz jako reorganizację jej życia, polegającą na zmianie ról, podjęciu nowych zadań, wypracowaniu nowego wzorca równowagi i stylu życia. Jeżeli rodzicom uda się ich kiedyś bliską, a potem konfliktową relację przekształcić w więź wyłącznie rodzicielską, mogą dać swoim dzieciom szansę na efektywne uporanie się z rozwodem (Beisert, Liberska, Matuszewska, 2001, s. 178, por. Buchanan, Maccoby, Dornbusch, 1991, s. 1028).

2. Cel badań i grupa badawcza

Można przypuszczać, że brak zgodności małżeńskiej i w konsekwencji rozwód w rodzinie może powodować u dzieci z rodzin dotkniętych kryzysem małżeńskim, zwiększony poziom neurotyczności. Może to oznaczać, że młodzież po doświadczeniu kryzysu małżeńskiego rodziców, trudnych w przeżyciu emocji (konfliktu lojalnościowego, trudu adaptacji do nowej sytuacji rodzinnej), dorastająca pod systematyczną opieką jednego rodzica, może być bardziej podatna na odczuwanie różnych trudnych w przeżyciu emocji (złość, smutek, poczucie winy, strach, brak poczucia wpływu) oraz może być bardziej wrażliwa na odczuwanie stresu.

Celem badań jest więc odpowiedź na pytanie jak kształtuje się osobowość młodych kobiet i mężczyzn wzrastających w rodzinach rozbitych i pełnych. Warto przekonać się, czy mimo wzrastającej liczby rozwodów w Polsce i związanej z tym procesem co raz większej powszechności małżeństw podzielonych (i rodzin rekonstruowanych), młodzież z rodzin rozbitych cechuje się wyższym poziomem neurotyzmu niż ich rówieśnicy wzrastający w rodzinach kompletnych.

Grupę zasadniczą i kontrolną stanowiła młodzież w wieku 17-19 lat uczęszczająca do 13 liceów ogólnokształcących i 6 techników kształcących w różnorodnych zawodach na terenie dużego miasta w Polsce.

W badaniu wzięło udział 354 nastolatków: 81 chłopców i 91 dziewcząt z rodzin podzielonych (mieszkających po rozwodzie ze swoimi matkami) oraz 91 dziewcząt i 91 chłopców z rodzin pełnych.

Ze względów etycznych (przeciwdziałaniu poczuciu odmienności i stygmatyzacji społecznej), badanym podano instrukcję maskującą rzeczywisty cel badań; uczestnicy badań z grupy podstawowej zostali także wyodrębnieni po przeprowadzonych badaniach na podstawie danych zawartych w metryczce.

Badania zostały zrealizowane na terenie szkół, a więc w momencie realizacji obowiązku nauki, stanowiącego jeden z głównych zadań rozwojowych młodzieży w okresie adolescencji.

Grupa kontrolna została wyłoniona przy pomocy losowania systematycznego indywidualnego z tych samych zespołów klasowych co grupa kryterialna.

W celu odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące wyższego nasilenia poziomu Neurotyczności (Neu) u młodzieży z rodzin rozbitych, przeprowadzono badanie testem *Neo-FFI (Wielka Piątka, Big Five)*.

3. Uzyskane wyniki badań

Wartości centralne, odchylenia standardowe oraz liczebność w ramach charakterystyk opisowych zmiennych, zostały przedstawione w Tabeli nr 1.

Tabela nr 1. Statystyki opisowe grup badawczych dla zmiennych mierzonych testem *Neo-FFI*

Neo- FFI	M				SD			N		
	Rodzina				Rodzina			Rodzina		
	Płeć	Pełna	Rozbita	Og.	Pełna	Rozbita	Og.	Pełna	Rozbita	Og.
N	CH	4,79	5,12	4,95	2,01	2,36	2,19	90	82	172
	D	5,64	6,01	5,82	2,13	2,06	2,10	91	91	182
	Ogółem	5,22	5,59	5,40	2,11	2,25	2,18	181	173	354
E	CH	5,96	6,01	5,98	2,02	1,83	1,93	90	82	172
	D	5,75	5,55	5,65	2,22	1,95	2,08	91	91	182
	Ogółem	5,85	5,77	5,81	2,12	1,90	2,01	181	173	354
O	CH	4,19	5,04	4,59	1,99	2,11	2,09	90	82	172
	D	4,55	5,22	4,88	1,85	2,08	1,99	91	91	182
	Ogółem	4,37	5,14	4,74	1,93	2,09	2,04	181	173	354
U	CH	6,12	5,09	5,63	2,33	2,29	2,36	90	82	172
	D	6,03	5,16	5,60	2,49	2,41	2,48	91	91	182
	Ogółem	6,08	5,13	5,61	2,40	2,35	2,42	181	173	354
S	CH	6,20	5,91	6,06	2,06	2,06	2,06	90	82	172
	D	6,36	5,66	6,01	2,18	2,21	2,22	91	91	182
	Ogółem	6,28	5,78	6,04	2,12	2,14	2,14	181	173	354

Legenda: M-średnia, SD-odchylenie standardowe, N-liczebność, CH-chłopcy, D-dziewczęta; Og.-ogółem, Neu-neurotyczność, E-Ekstrawersja, O-Otwartość na doświadczenie, U-Ugodowość, S-Sumiennność.

Poza weryfikacją hipotezy dotyczącej neurotyczności, zastosowanie testu *Neo-FFI* pozwoliło na określenie podobieństw i różnic między dziewczętami i chłopcami z różnych typów rodzin w zakresie takich cech osobowości jak: ekstrawersja, otwartość na nowe doświadczenia, ugodowość oraz sumiennność.

W celu weryfikacji hipotezy kierunkowej mówiącej o wyższym natężeniu Neurotyczności (Neu) u badanych wzrastających w rodzinach, w których rodzice rozwiązali swoje małżeństwo, przeprowadzono – dwuczynnikową analizę wariancji ANOVA z dwoma czynnikami międzygrupowymi *Typ Rodziny* (TR: pełna versus rozbita) oraz *Płeć* (P: dziewczęta i chłopcy) (Tabela nr 2).

Tabela nr 2. Analiza wariancji ANOVA dla czynnika Neurotyczność (Neu) w poszczególnych grupach

Czynnik	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Płeć	1	14,55	<,001
Rodzina	1	2,41	,122
Płeć × Rodzina	1	,01	,929
Błąd	350		

Po obliczeniu istotności statystycznej efektów głównych: *Typu Rodziny* przy uśrednieniu płci oraz efektu *Płci* przy uśrednieniu rodziny, na poziomie istotności $\alpha=0,05$, wykazano brak istnienia statystycznie istotnego wpływu *Typu Rodziny* ($p=0,12$) na średnie rezultaty młodzieży z rodzin kompletnych i rozbitych. Uzyskano natomiast istotność statystyczną ($p<0,001$) dla efektu głównego *Płeć* (*P*) przy uśrednieniu rodziny. Analiza poziomu badanej zmiennej nie wykazała statystycznie istotnej interakcji, co oznacza, że istotny statystycznie efekt dla *Płci* dotyczy w równym stopniu zarówno badanych z rodzin podzielonych jak i całych.

Przeprowadzone badania wskazują, że typ rodziny, z której pochodzi młodzież nie różnicuje badanych pod względem ujawniania neurotyczności. Młode kobiety i mężczyźni z rodzin trwałych i nietrwałych są podobni do siebie pod względem ujawnianego *lęku*, (skłonności do zamartwiania się, rozmyślań o ewentualnych porażkach, łatwości wpadania w gniew czy trudności we współżyciu). Ponadto młodzież z obu typów systemów rodzinnych charakteryzuje się porównywalnym nasileniem *depresyjności* i *nadmiernego samokrytycyzmu* oraz *nadwrażliwości* rozumianej jako niezdolność do właściwego radzenia sobie ze stresem (załamywania się i zależności od pomocy innych).

Uzyskane dane wskazują także, że adolescentki z rodzin pełnych i niepełnych miały wyniki wyższe pod względem ujawnianego poziomu neurotyczności niż młodzi mężczyźni z grupy kryterialnej i kontrolnej. Oznacza to, że dziewczęta w porównaniu z chłopcami charakteryzują się wyższym poziomem neurotyzmu. Młode kobiety odczuwają zatem wyższy poziom *lęku*, który może przejawiać się nerwowością i napięciem, zamartwianiem się oraz skłonnością do przeżywania złości. Ponadto, młode kobiety w porównaniu z młodymi mężczyznami, charakteryzują się wyższym stopniem *depresyjności* (przeżywaniem smutku, poczucia beznadziejności i osamotnienia) oraz *samokrytycyzmu*, który objawia się

odczuwaniem wstydu, zażenowania i niższym poczuciem własnej wartości. Dodatkowo adolescentki w większym stopniu ujawniają *nadwrażliwość* przejawiającą się większymi trudnościami w radzeniu sobie ze stresem i zbyt niemu uleganiu zależności od innych osób (por. McCrae, Costa, 2005, s. 66-67).

Wyniki te potwierdzają rezultaty badań międzykulturowych prowadzonych przez McCrae i Costa (tamże, s. 241) w 26 różnych kulturach: kobiety osiągały w nich wyższy poziom neurotyzmu od mężczyzn. Przeprowadzenie badań testem *Neo-FFI*, oprócz ujawnienia wyższego poziomu neurotyczności u młodych kobiet, pozwoliło także na odkrycie innych ciekawych prawidłowości w obrębie cech osobowości młodzieży z grupy zasadniczej i kontrolnej, takich jak: Ekstrawersja (E), Otwartość na nowe doświadczenia (O), Ugodowość (U) oraz Sumienność (S).

Aby odpowiedzieć na pytanie czy opisane tendencje są znaczące pod względem statystycznym, przeprowadzono odpowiednią procedurę wnioskowania ilościowego (Tabela nr 3).

Tabela nr 3. Analiza wariancji ANOVA dla zmiennych testu *Neo-FFI* w poszczególnych grupach

	E					O			
	Czynnik	df	F	p		Czynnik	df	F	p
E	Płeć	1	2,45	,119	O	Płeć	1	1,58	,210
	Rodzina	1	,11	,743		Rodzina	1	12,47	<,001
	Płeć × Rodzina	1	,35	,553		Płeć × Rodzina	1	,17	,681
U	Płeć	1	,00	,983	S	Płeć	1	,04	,840
	Rodzina	1	14,04	<,001		Rodzina	1	4,74	,030
	Płeć × Rodzina	1	,11	,742		Płeć × Rodzina	1	,84	,360

Legenda: E-Ekstrawersja, O-Otwartość na doświadczenie, U-Ugodowość, S-Sumienność

Dwuczynnikowa analiza wariancji ANOVA wykazała, że specyficzność zaobserwowanych zależności ujawniła się w obrębie trzech mierzonych testem *Neo-FFI* cech osobowości: Otwartości na doświadczenie ($p < 0,001$), Ugodowości ($p < 0,001$) oraz Sumienności ($p = 0,03$). Uzyskane rezultaty wskazują, że w badanych grupach dziewczęta i chłopcy z rodzin, których miał miejsce rozwód różnią się od dziewcząt i chłopców z rodzin pełnych nasileniem wyróżnionych czynników. Analiza

Otwartości (O), Ugodowości (U) Sumienności (S) nastolatek i nastolatków z rodzin pełnych i monoparentalnych nie wykazała statystycznie istotnej interakcji co oznacza, że istotny statystycznie efekt dla *Rodziny* dotyczy w równym stopniu zarówno chłopców jak i dziewcząt. Ponadto należy zaznaczyć, że cecha Ekstrawersji (E) nie różnicuje badanych grup ($p=0,74$).

Reasumując uzyskane rezultaty należy stwierdzić, że nastolatkowie z grupy zasadniczej i kontrolnej cechują się podobnym poziomem Ekstrawersji bez względu na typ rodziny pochodzenia. Oznacza to, że badani z obu grup odznaczają się porównywalnym poziomem cech interpersonalnych i temperamentalnych wchodzących w skład analizowanego czynnika, czyli w szczególności: *serdeczności* (przywiązania) odnoszącego się do przyjaznego, szczerego, mocno zaangażowanego stylu osobistej interakcji, *towarzystwość* (uspolecznienia) – pragnienia bycia z innymi ludźmi, ilości stymulacji społecznej, *asertywności* rozumianej jako zdolności do bycia naturalnym przywódcą, wewnątrzsterowności, wyrażania swoich odczuć i pragnień; *aktywności*, *poszukiwania doznań* i *emocjonalności w zakresie reakcji pozytywnych*. Młode kobiety i mężczyźni z kryterialnej i kontrolnej grupy badawczej odznaczają się więc podobnym poziomem energii, siły, stymulacji oraz poszukiwania doznań i ryzykownych przedsięwzięć.

Ponadto, młodzież z rodzin monoparentalnych w porównaniu z młodzieżą z rodzin pełnych, odznacza się wyższym nasileniem Otwartości na nowe doświadczenia oraz niższym poziomem Ugodowości oraz Sumienności. Wyższy poziom otwartości na nowe doświadczenia oznacza, iż nastolatkowie z rodzin podzielonych są bardziej rozwinięci niż badani z rodzin całych w sferze *wyobraźni* (bujniejszej, umożliwiającej snucie dopracowanych co do szczegółów marzeń), *estetyki* (wrażliwości na sztukę i piękno, doświadczenie estetyczne), są bardziej skłonni do *działania* (mniej sztywni), bardziej otwarci na *idee* i na *wartości*. Młode kobiety i mężczyźni z rozbitych systemów rodzinnych są zatem bardziej ciekawi, w większym stopniu cenią wiedzę dla niej samej, mają bardziej liberalny stosunek do wartości, są bardziej skłonni do przyznania, że to co właściwe i niewłaściwe dla jednej osoby, może nie mieć zastosowania w innych okolicznościach.

Dodatkowo badani z rodzin rozbitych cechują się niższym nasileniem Ugodowości, co świadczy o mniejszym stopniu *ufności* oraz mniejszym przekonaniu, że inni są dobrzy i nie przejawiają ukrytych intencji. Sami też są mniej bezinteresowni, co zaznacza się mniejszą chęcią niesienia bezinteresownej pomocy

innym ludziom (*altruizmem*) niż ma to miejsce u badanych z rodzin kompletnych. Młodzież z rodzin rozbitych jest także mniej uległa i zdana na innych, bardziej niezależna i skłonna do realizacji własnych celów (mniej *życzliwie ustepliwa*). Adolescenci z rodzin całych w porównaniu z rówieśnikami z rodzin podzielonych, mogą odznaczać się natomiast wyższą skłonnością do *rozczulania się* i sentymentalności.

W świetle przeprowadzonych badań – uzyskany przez młodzież, których rodzice trwają w związku małżeńskim – wyższy poziom sumienności wskazuje, że są oni bardziej racjonalni i spostrzegają siebie jako bardziej *kompetentnych*. Dodatkowo, młodzież z rodzin pełnych jest bardziej zorganizowana, *skłonna do utrzymywania porządku*, co może sprawiać, że jest bardziej sprawna i efektywna w swoich działaniach. W porównaniu z osobami z rodzin monoparentalnych cechuje się wyższą *obowiązkowością* i *samodyscypliną*. Adolescenci z rodzin kompletnych charakteryzują się także wyższym poziomem *rozważi*: planują wcześniej i zastanawiają się, zanim coś uczynią, ich życie przebiega w zgodzie z obranymi przez nich celami. Są także bardziej skrupulatni w przestrzeganiu swych zasad moralnych niż nastolatki z rodzin rozbitych (por. McCrae, Costa, 2005, s. 66-70).

Podsumowując, badani z rodzin, w których rodzice rozwiedli się są mniej ugodowi i sumienni od nastolatków z rodzin pełnych. Ze względu na różne przyczyny rozwiązywania małżeństw, rezultaty te również mogą mieć różne przyczyny. Przykładowo mogą wynikać z trudnych emocjonalnie doświadczeń (konflikt małżeński, rozstanie rodziców i w konsekwencji rozwód), z przeżyć i emocji związanych z tym procesem, czy z braku systematycznej obecności ojca we wspólnocie rodzinnej (który mógł być lepszym ojcem niż mężem). Doświadczenia te mogą powodować, że młodzież z rodzin monoparentalnych może być bardziej skoncentrowana na własnych potrzebach (uczuciach) i mniej skłonna do stosowania kompromisów, uległości i zależności wobec innych ludzi i ich potrzeb. Niższy poziom sumienności może natomiast wiązać się brakiem przekonania, że w sposób wystarczający młode osoby poradzą sobie z wykonaniem zadania, jak również z brakiem przeświadczenia o wartości podejmowanego wysiłku. Jak bowiem pisał E. Fromm (2000), miłość ojca do dzieci – w przeciwieństwie do bezinteresownej miłości matki – jest uczuciem „za coś”, uczuciem, na które w pewnym stopniu dzieci muszą zasłużyć. Brak ojca w rodzinie może więc przyczyniać się do niższego poziomu sumienności u dzieci, które mogą mieć poczucie, że nie ma dla kogo podejmować wysiłku w dążeniu do celów. Może także zdarzyć się, że ze względu na

większą ilość i zakres obowiązków powierzanych nastolatkom z rodzin podzielonych (pomoc pierwszoplanowemu rodzicowi), są oni mniej dokładni i w konsekwencji mniej sumienni.

Adolescenci z rodzin rozbitych charakteryzują się także wyższym poziomem otwartości na nowe doświadczenia niż ich rówieśnicy z rodzin trwałych. Cecha ta także może wynikać z uwarunkowań rodziny pochodzenia. Po pierwsze, rozszerzenie repertuaru własnych doświadczeń i przeżyć o separację rodziców i rozwód może działać na osobowość młodzieży jak specyficzna szczepionka, ale i zubożenie, odwrażliwienie (desensytyzacja) i przyczyniać się do większej otwartości, czy też poszukiwania nowych wrażeń (wyższa potrzeba angażowania się i doświadczania nowych bodźców). Z drugiej strony rozstanie rodziców i przebywanie pod regularną opieką tylko jednego z nich, może przyczyniać się do większej samodzielności oraz niezależności młodzieży i w konsekwencji prowadzić do większej otwartości.

Uzyskane wyniki są interesujące jeszcze z jednego punktu widzenia. Jak pisali autorzy cechowej koncepcji osobowości McCrae i Costa, (2005, s. 236-237), osoby w okresie dorastania charakteryzują się wysokim poziomem ekstrawertywności i otwartości; natomiast dorośli – w zakresie ugodowości i sumienności. Być może u progu niezależnego życia korzystne jest bycie śmiałym (otwartym i ekstrawertywnym), by poznać potencjalnych partnerów i nauczyć się postępować samodzielnie w świecie. Po ustatkowaniu się sumiennosc może bardzo pomóc w wykonywaniu rutynowych zadań codziennego życia, a ugodowosc może być ogromną zaletą w budowaniu więzi z dziećmi.

Uzyskane rezultaty badań mogą wskazywać, że w badanej grupie, młodzież z rodzin podzielonych (bardziej otwarta na nowe doświadczenia oraz mniej ugodowa i sumienna niż młodzież z rodzin kompletnych) u progu dorosłości jest bardziej „zanurzona” w okresie adolescencji niż zbliżającej się dorosłości.

Kończąc rozważania na temat otrzymanych wyników, należy pamiętać, że uzyskane rezultaty mogą także wskazywać na korzystniejszy stan emocjonalny i poziom cech młodych osób z rodzin podzielonych (choć w przypadku ugodowości i sumienności niższy od rezultatów badanych z grupy porównawczej) niż ten, który mógłby być potencjalnie obserwowany, w przypadku trwania małżonków w trudnej i przynoszącej cierpienie relacji małżeńskiej (uzależnienie, przemoc fizyczna i psychiczna, „podwójne” życie jednego z małżonków, nadużycia seksualne).

Rzeczywistość społeczna i ustawiczne zmiany, które zachodzą w jej obrębie, generują potrzebę badania i opisu dynamiki procesów mających miejsce we współczesnych rodzinach. Ma to istotne znaczenie, nie tylko ze względu na cele poznawcze przyświecające nauce, ale również ze względu na możliwość odpowiedniego kształtowania i modyfikacji oddziaływań psychologicznych skierowanych do ludzi młodych. Pozwala to także zwrócić uwagę na potrzeby psychologiczne młodzieży i ich rodziców w zakresie budowania i ochrony trwałości wspólnoty rodzinnej, godności drugiego człowieka, a w sytuacji kryzysowej podejmowania odpowiedzialnych kroków, mających na celu dobre życie i optymalny rozwój wszystkich członków rodziny.

Bibliografia:

- Amato P.R. (1994), Father-child relations, mother – child relations, and offspring psychological well-being in early adulthood, *Journal of Marriage and Family*, vol. 56, No. 4, 1031-1042.
- Amato P.R. (1994), Life-span adjustment of children to their parents' divorce, *Future of Children. Children after Divorce*, 4, 143-164.
- Amato P.R., Booth A., (1997), *A generation at risk: Growing up in an era of family upheaval*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Amato P.R., Chedle J. (2005), The long reach of divorce: divorce and child well-being across three generations, *Journal of Marriage and Family*, 67, 192- 205.
- Barbaro M. de., (1999), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Boguszewski R. (2008), *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*, Komunikat z badań CBOS, BS/54/2008, Warszawa.
- Boguszewski R. (2008), *Nie ma jak rodzina*, Komunikat z badań CBOS, BS/4/2008, Warszawa.
- Boguszewski R. (2013), *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie*, Komunikat z badań CBOS, BS/33/2013, Warszawa.
- Boguszewski R. (2013), *Więzi rodzinne*, Komunikat z badań CBOS, BS/107/2013, Warszawa.
- Buchanan Ch.M., Maccoby E.E., Dornbusch S.M. (1991), Caught Between Parents: Adolescents Experience in Divorced Homes, *Child Development*, 1991, Vol. 62, Issue 5, 1011-1029.

- Clarke-Stewart A., Brentano C., (2006), *Divorce – causes and consequences*, New Haven and London: Yale University Press.
- Czerederecka A. (2010), Potrzeba profesjonalnej dyskusji na temat PAS, *Psychiatria Polska*, 1, 13-26.
- Dutkiewicz K., Noińska D. (2009), Cierpienie dzieci rodziców rozwodzących się i rozwiedzionych, *Nowiny Psychologiczne*, 3/4, 25-36.
- Dyczewski L., (2009), *Wyobrażenia młodzieży o małżeństwie i rodzinie; pomiędzy tradycją a nowoczesnością*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Feliksiak M. (2017), *Sens życia – wczoraj i dziś*, Komunikat z badań CBOS, 41/2017, Warszawa.
- Fromm E., (1956/2000), *O sztuce miłości*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Gapik L., (1989), *Rozwód...i co dalej?*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Gardner R.A. (1999), Differentiating between parental alienation syndrome and bona FIDE abuse-neglect, *American Journal of Family Therapy*, vol.27 (2), 97-107.
- Gardner R.A. (2001), The parental alienation syndrome: sixteen years later, *Academy Forum*, 45 (1), 10-12.
- Goldenberg H., Goldenberg I., (2006), *Terapia Rodzin*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Hetherington E.M., (1999), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage*, Mahwah, NY: Erlbaum.
- Jabłoński A., Szyszka M. Gizicka, D., (2014), *Współczesna rodzina polska. Przemiany, zagrożenia i wyzwania*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kaja B.M., (1992). *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Kaja B.M., (2013), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kępiński A., (1973/2002), *Psychopatologia nerwic*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kornas – Biela D., (2001), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kowalczyk K. (2010), *Cele i dążenia życiowe Polaków*, Komunikat z badań CBOS, BS/161/2010, Warszawa.
- Kowalczyk K. (2012), *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny*, Komunikat CBOS, BS/61/2012, Warszawa.
- Kwak A., Bieńko M., (2012), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Ledwoch M. (2009), Doświadczanie utraty więzi w sytuacji rozwodu, (w:) *Psychospołeczne konteksty doświadczania straty*, S. Steuden, K. Janowski (red.), s. 143-149, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Liberska H., Matuszewska M., (2012), *Małżeństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- McCrae R.R., Costa P.T., (2005), *Osobowość dorosłego człowieka*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Namysłowska I. (2011), Transformacja rodziny – przejawy i implikacje dla psychoterapii, *Psychoterapia*, 1, (156), 5-11.
- Rydzewski P., (2010), *Socjologiczne analizy rozwodów. Aspekty teoretyczne, empiryczne i metodologiczne*, Lublin: Wydawnictwo WSPA.
- Ryś M., (1994), *Konflikty w rodzinie niszczą czy budują?*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Ryś M., (2017), *Odporność psychiczna i relacje interpersonalne osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Slany K., (2002), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Steuden S. (1996), Psychologiczna analiza reakcji rodziców i ich dzieci w sytuacji rozwodowej, (w:) *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej dzieci i młodzieży*, E.Januszewska (red.), s. 69 - 87, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Świątkiewicz-Mośny M., (2012), *Rodzina. Kondycja i przemiany*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Świda-Ziemba H., (2000), *Obraz świata i bycia w świecie z badań młodzieży licealnej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wallerstein J.S., Blakeslee S., (1996), *Second Chances. Men, women and children a decade after divorce*, NY: Houghton Mifflin Company.
- Winnicott D., (1993), *Dziecko, jego rodzina i świat*, Warszawa: Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & CO.
- Winnicott D.W., (1993), *Rozmawiając z rodzicami*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.